

Cild: XI

Sayı: 15

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Tarih Dergisi

Evlül/1960 /

İSTANBUL
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1960

GÖÇEBELERİN İBTİDAİ CEMAAT HAYATLARINI ANLATAN ÇOK ESKİ BİR ADET *

L. P. Potapov

V. V. Barthold, 1909 da *Tseremonial pri dvore uzbekskih hanov v XVII v.* (XVII. yüzyılda Özbek hanlarının sarayında bir tören)¹ adlı yazısında, *Bahrü'l-esrar fi menâkıbi'l-ahyar* isimli farsça tarihî yazmanın bir kısmını yayınlamıştır. XVII. yüzyıla âit olan bu yazmanın müellifi, Emir Velî oğlu Mahmud, önce Belh'de sonra Buhara ve Semerkand'da hükümdar olup 1651 de ölen Özbek hânı Nâdir Muhammed'in sarayında yapılan bir kırmız içme töreni hakkında, dikkati çeken bilgiler vermiştir. Müellife göre bu tören moğollarda âdet olan *yas* ve *yusun*'a göre yapılıyordu. XVII. yüzyılda daha çok göçebe hayatı yaşayan özbeklerin içkileri kırmızıydı. Bu içkinin kullanılışı, anlaşıldığına nazaran hânın sarayında da, alelâde göçebelerin çadırlarında da muayyen tören ve kaidelere bağlı idi.

Hânın sarayında yapılan bu törenin asıl hususiyeti, ikrâma iştirâk edenlerin rütbe sırasına göre yerleştirilmeleri ve halkayı devreden kırmız kupa veya kadehlerinin takdiminde sıra gözetilmesi idi. Oraya gelenlerin, rütbe sırasını muhafaza ederek hânın sol (daha hatırı sayılır kimseler) ve sağında oturmaları törenin icabı idi².

Kırmız içme kaidelerine gelince, yazmanın müellifine göre bu kaideler "sayısız derecede çoktur"; müellif, onlardan ancak küçük bir kısmını anlatabilmiştir. Bu kaide ve âdetler şunlardır:

* Bu makale Türkolojiçeskiy Sbornik, I, 1961, s. 164-175'den, Rasime Uygun tarafından tercüme edilmiştir.

¹ *Sbornik v chest semidesyatiletiga G. N. Potanina*, Zapiski IRGO po Otdeleniyü etnohafii, XXXIV, SPB, 1909, s. 298-308.

² Mevkî'leri ve meclisteki yerleri hakkında Barthold'un zikredilen makalesine bk. s. 301-305.

Kımız getirildiği zaman hânın hizmetkârlarından biri, onun işâreti üzerine kâsesini doldurarak, “edeb ve nezâkete riâyet ederek” ona takdim ederdi. Hân, bu «hüznü yok eden içkiden» biraz içer, kalamı sadık müşaviri olan emirlerine bırakırdı. Emîr, evvelâ hükümdar kâsesini değiştirmeğe, sonra da içkiyi bitirmeğe mecburdu. Bundan sonra, sâkî rolünde olan hizmetçi, hânın işâreti üzerine bir kadeh içerdi, hâna âit olan ikinci kupayı tekrar doldurur ve yine hâna takdim ederdi. Bundan sonra bir kaç hizmetkâr, sağda ve solda oturanlara hânın lütuf ve ihsanından bahsederler ve «eşsiz emîrlere» içmeleri için ricâ ederek kâselerini doldurup ikrâm ederlerlerdi. Hizmetkârlar, emîrlere halkasını devrettikten sonra, diğer memurlara (ışık ağa, kurri) ve askerlere kupa ve kâselerle kımızı dağıtırlardı. Müellifin ifâdesine göre, kımız böyle dağıtılırken «sağ ve sol kanadı» mümesilleri birbirine karıştırmıyorlardı. Her iki taraftan sıra ile ikişer kişi içki sunan sâkînin yanına yaklaşır ve otururlar, ondan kupayı alır, beraberce içerler, sonra birden ayağa kalkar ve diz çöktükten sonra yerlerine dönerlerdi.

Farsça yazmada anlatılan Özbek hânı sarayındaki kımız içme törenine karşı M. F. Gavrilov, yüzyılımızın yirminci seneleri sonunda Tacikistan hududunda oturan yarı göçebe özbeklerde da-
rıdan hazırlanmış bozaya has içme törenini anlatmıştır³. Özbeklerin hayvan yetiştirmekle alakalı göçebe hayatı zamanla çok değiştirdi ve yerleşik hayat kültürü ile yavaş yavaş ortadan kalktı. Kımız, artık özbeklerin hayatından çıkmış, onun yerini boza almıştı. Boza, bilindiği gibi yerli ziraî kültürün mahsulüdür. M. F. Gavrilov, bozanın kendine has içme törenini meydana çıkardı ve yukarıda zikredilen farsça yazmanın kaydettiği kımız içme merasimi ile hiç olmazsa esas noktalarda tamamiyle benzerlik gösterdiğini tespit etti. M. F. Gavrilov, bunu «Özbek saray âdetlerinin geniş halk kitlesi arasında yayılma vak’alarından biri» olarak görüyordu; ileride bu iddiânın asılsız olduğunu göreceğiz.

Özbeklerde, boza içme, erkekler arasında bellibaşlı eğlencelerden biri idi. Bunun için hususi toplantılar (şerda) yapılırdı. Köyün erkekleri bozayı hazırlar, ziyafet için masrafı bölüşerek et ahırlardı. Teşekkür eden gruba, devamlı surette iştirâk edenlerden bir bay, onun vekilleri olan iki atalık (sağ ve sol), bir ışık-

³ M. F. Gavrilov, *Ostatki yası i yasuna u uzbekav* (özbeklerde yas ve yusun’un kalıntıları), Taşkent 1929.

ağa (bina âmiri), bir yasaul (emirleri yerine getiren) ve bir sâki seçilirdi. Bu sembolik memurlar isim bakımından, Barthold tarafından yayınlanmış farsça yazmada zikredilen Özbek hânının töreninde bulunan bâzı hakîkî me'murlara tekabül ederler. Boza içmek için tâyin edilen gecede toplanan erkekler, muayyen bir sıraya göre oturlardı. Baş köşede (tör) bey, onun sağında ve solunda atalıklar, sağ atalığın yanında ışık ağası, kapıda da yasaul otururdu. Diğerleri beyin sağında ve solunda duvar boyunca oturlardı. Boza, halkayı devreden umumî kâseden içilirdi. Sâki ilkönce kâseyi doldurur, üzerine islâmlara has *Allayar* (Allah yardımcın olsun) duâsını okuduktan sonra beye takdim ederdi. Bey, önce, lütfederek, sâkinin içmesine izin verirdi. Sâki biraz içtikten sonra tekrar beye takdim ederdi. Bey onu dibine kadar içer, kâseyi sâkiye iâde ederdi. Sâki kâseyi tekrar doldurduktan sonra önce sol, sonra sağ atalığın yanındakilere sıra ile takdim eder ve beyin solunda oturan atalıkla ikrâm sona ererdi. Boza içme sırasında hazır bulunanlar birbirine ikrâmlar yaparlar, bozaya mahsus şiirler (gazeller) okunurdu v. s. M. F. Gavrilov, boza içme merâsimine âit muayyen birtakım kaideleri anlatmaktadır. Bu kaideleri bozan hemen cezalandırılırdı (meselâ suçlunun üzerine su dökülürdü, v.s.). İşte kırmızı ve daha sonra boza içme törenlerini anlatan kaynaklar umumî hatlarıyla bunlardan ibârettir.

Güney Altay'larda buna benzer rakı içme âdetleri tarafımızdan bulunmuştur. Altay'lardaki bu âdetler, onun men'seini aydınlatan daha eski ve esaslı hususiyetlere mâlik olduğu için, onu tanımamız bu konuda bilgimizi artırmakla kalmıyacak, yukarıda anlatılan törenin menşe'ini ve mânasını izâh etmeği de mümkün kılacaktır, zannederim. Böylece, belki çok eski göçebelerin, hayvan besleyen kabilelerin iptidâî cemiyet nizâmını aksettiren içti-maî hayatlarının hususiyetlerini meydana çıkarmak mümkün olacaktır. Mevcut kaynaklarda, Altay'larda rakı içme törenine âit hiç bir malûmat yoktur. Biz bunu Güney Altay'ın muhtelif mıntakalarında 1925-1940 seneleri arasında coğrafi maksatlarla yaptığımız devamlı seyahatlerden topladığımız malzemelere istinâden tasvir edeceğiz.

Daha yakın zamanlara kadar, Güney Altay'larda hayvan yetiştirmekle meşgul kimseler, yazın bir kaç gün fâsıla ile devamlı şekilde rakı içerlerdi. Güney Altay'larda (sosyal değişimden önce)

ekmek yerini tutan esas gıda kuruttu (ekşi süt). Günlük süttten kurut yapmak için rakıyı haftada 2-3 defa imbikten çekerler ve yazdan, bütün kışa yetecek miktarda hazırlarlardı. Altay'larda ekşi süttten yapılan rakı imbikten çekildikten sonra kalan peynirimsi maddeden hazırlanan kurut da rakıya meze olarak kullanılır. Bunun için, birkaç evden ibaret köyde, rakının hazırlandığı kulübede toplanarak, her gün içerlerdi. Akraba veya komşuluk bağları ile birbirine bağlı olan köyün erkek ve kadınlarından bütün yetişkin ve yaşlıları rakıyı müşterek içerlerdi. Bâzan, birbirine çok yabancı olan kalabalık misafirlerin bulunduğu bayram ve toplantılarda (düğün, kamlan ve sâire gibi merasimlerde) de gündelik rakı içme şeklini muhafaza eden tören değişmeden cereyan ederdi.

Rakının müştereken içilmesi, herkesçe çok iyi bilinen ve âdet olarak kabul edilmiş bir sürü kaide ve itiyâda göre yapılırdı. Biz bu âdet ve kâideleri, sıra ile ve tamâmiyle şahsî müşâhedelerimizden istifâde ederek gördüğümüz bütün mühim hususiyetleriyle anlatmağa çalışacağız.

Âdet üzere rakı, akşam, güneş batarken ve hayvanların son sağılışından sonra içilirdi. Rakı hazırlanan kulübede ateş yakılır, üzerine demirden bir kazan (*tagan*) konur, içine mayalanmış süt döküldükten sonra imbik makinesi kurulurdu. Kaynamış sıcak rakı, deriden bir kaba (*tajaur*) veya başka bir kaba (meselâ büyük bakır veya emâye bir çaydanlığa, camdan 3-3,5 litrelik bir şişeye) boşaltılırdı. Bunu, âdet üzere, içkiyi hazırlayan kadın (*kazan askan kiji*), ekseriyetle de evin sâhibesi, kızı veya gelini (evvelden zengin ailelerde bunu hizmetçi kadın) yapardı. Hazırlanan rakıyı sâkî-kadın, âdet veçhile kulübenin erkeğine veya akrabalarından birisine verirdi. Kulübeye toplananlar muayyen yerlere, meselâ ev sahibi, giriş kapısının karşısında, baş köşede (tör) erkek ve kadın hudûdu üzerinde, ateşin başında (otın baji), yüzü kapıya doğru dönmüş olarak otururdu. Onun sağında, erkekler tarafında erkekler, kadınlar tarafında kadınlar otururdu. Kulübenin sâhibesi baş köşede, ateşin başında, erkeğinin yanında otururdu. Toplantıya iştirâk edenler, kulübenin toprak zemini üzerinde serilmiş keçe parçası, kayın ağacı kabuğu, dana ve tay postları üzerinde bir dâire şeklinde otururlardı. Erkekler bağdaş kurarlar kadınlar (âdet üzere bağdaş kurup oturan ihtiyarlar müstesnâ) bir ayağını

altlarına alarak oturlardı. Erkekler ve kadınlar mevki' ve yaşlarına göre sıralanırlar; daha çok hatırı sayılır ihtiyar erkek ve kadınlar, ev sahibi ile hanımının hemen yanında, diğerleri ve gençler kapıya yakın, dâireyi tamamlayarak oturlardı.

Rakı şöyle içilirdi: evin sahibi sol eline, rakıya mahsus, küçük tahta fincanı (çoçoy) alır, sağ eliyle de (işaret veya küçük parmağıyla, bâzan da küçük bir kaşık veya çöple) ateşe ve ön köşede duran mâbûd tasvirlerine bir mikdar rakı serptikten sonra, içerdi. Bundan sonra dâireyi dolaşan bu fincanı tekrar doldurur, sağda oturana verir. Sâkî vazifesini gören evin sâhibi, önünde duran kaptan rakıyı doldururdu; fincanı her zaman sağ elinde tutması ve yanındakine sağ eliyle vermesi gerekirdi. Fincanı sol elle vermek, âdeti hoş görülmiyecek bir tarzda bozmak, ikram ettiği kimseyi tahkir etmek demektir.

Orada bulunanlardan içki kâsesini ilk alan, ev sâhibinin sağında oturan, ziyâfetin en çok hürmet gören insanı, kâseye dudaklarını dokundurarak tadına bakar ve «urtazar, urtazar» (içiniz içiniz) sözleriyle onu evin sahibine iâde ederdi. Bunun üzerine sâkî, ya kâseyi kabûl ederek içer ve tekrar doldurduktan sonra ona ikrâm eder, o da bu defa itiraz etmeden içer ve kâseyi iâde ederdi; veya sâdece dudaklarını dokundurur ve yine ikrâm edene uzatırdı. Samîmî hava içinde cereyan eden ikrâmda içkiden tatmak için birbirine yalvarmalar (amzazar) başlardı. Sâkî ve şeref misafiri kâsedan bir kaç yudum aldıktan sonra sâkî dibine kadar içer. Sonra tekrar kâseyi doldurur ve sağdan sırayı tâkîb ederek sonrakine verirdi⁴. O kimse, rakıyı içtikten sonra kâseyi sâkiye iâde eder ve kâse (kuar) sıra ile hepsine verilirdi. Sonuncuya geldikten sonra, sâkî hiç durmadan tekrar dâireyi dolaştırırdı.

Toplantılar fazla kalabalık değillerse (20-25 kişi), sâkî tek ve muhakkak surette erkek olurdu. İçkiyi evvelâ mevki' sırasına göre erkeklere ikrâm eder, ancak sonuncudan kâse gelince sâkî, onu kadınlar için tekrar doldurur ve baş köşeden başlayarak, sırayı bozmadan, kapıda oturana kadar dolaştırırdı. Rakının bitmesine yakın sâkî son kâseyi doldurur ve «turganı» (kalkmak)

⁴ Özbek hânlarının kırmızı içme merâsiminde sol taraftakiler, boza içilirkende sağdakiler tercih edilirdi.

sözü ile sağda oturana verirdi. Bunu alan, yalnız dudaklarını dokundurur ve aynı sözlerle diğerlerine verirdi. Kâse nihâyetinde oturanın önüne gelince o, kâseye dudaklarını değdirdikten sonra yerinden kalkar ve sâkiye verirdi. Sâki içtikten sonra geri kalan bir kaç damlasını ateşe serperdi. Bundan sonra hepsi hemen kulübeyi terkederlerdi; yalnız çok sarhoş olanlar ya başkalarının yardımı ile çıkarlar veya oturdukları yerde uyumağa bırakılırlardı.

Kulübenin kadınlar kısmı da aynı kaidelere tâbi' idi. Orada sâki rolünde ev sâhibesi olduğu zaman, sol tarafı tâkîb ederek kâseyi aynı sıraya göre dolaştırırdı. Böylece, burada toplu şekilde rakı içme usûlünün müşterek tarafı müsavi dağıtma şekli üzerinde toplanmaktadır. Bir de içme esnâsında geç kalan veya tesadüfen oraya gelen birisi olursa, sâki kâseyi sırası gelen misafire değil, bu kimseye takdim ederdi. Ondan sonra sırası gelen herkes kâsesinden yeni gelene ikrâm ederdi. Bu şekilde sunulan her rakı kâsesini kabûl ettiği takdirde ikrâm edilenin durumunu göz önüne getirmek kolaydır. Fakat, ekseriyetle böyle bir durum olmazdı; zira sonradan gelen birkimse, sırası gelen birinin kâsesini alırken, sadece dudaklarını dokundurur veya bir yudum içer, kendisine iâde ederdi. Meclise geç gelen kimseye taksim edilen rakı payının, telâfisinin daha çok sembolik olduğu anlaşılıyor. Fakat, içkiyi seven kimselerin bu durumda, kâideyi tam manasiyle tatbik ettiklerine ve bir kaç dakikada üstüste on kâse içtikten sonra, içki meclisinden çıkarıldıklarına şahid oluyoruz.

Rakı içme törenlerinde muayyen kâideler vardır. Bunlardan vaktiyle tesbit ettiklerimiz şunlardır: İşaret edildiği gibi sâki, rakı ile dolu kedehi muhakkak sağ el ile taksim etmeli ve aynı şekilde yine sağ elle almalıydı. Hazır bulunanlardan her biri dâireyi devreden *kuar* adlı kâseyi, ancak sırası gelince alırdı. Bundan sonra arzu ettiği gibi hareket etmekte serbestti; yâni ya içer veya orada bulunan herhangi bir kadına veya erkeğe ikram ederdi. Kendi rakı hissesini başkasına ikrâm etmek isteyen, kâseyi sunduğu kimsenin önünde sol dizi üzerinde durur (sağ çizmenin koncunda tütün torbası ve piposu bulunduğu için sağ dizi üzerine çökmesi imkânsızdı), sağ eliyle kâseyi uzatıp, sol eliyle dirseğinden tutarak ikrâm edilenin şerefine irticâlen şarkı söylerdi. Şarkıyı söyledikten sonra da «çoçoi. urtazar, manin ol, urta-

tazar» (çoçoi için, benim payımdır) der⁵, ondan sonra çoçoyu sol eline alır ve minnet ifâdesi olarak, sağ eliyle, başın tepesinden ensenin sağına inen saç örgüsüne⁶ hafifçe dokunurdu; bilâhire, tekrar çoçoyu sağ eline geçirir ve içerdi. Kadınlar da, bu durumda aynı şekilde hareket eder ve sağ elleriyle, göğüsleri üzerinde duran saç örgüsünü⁷ okşarlardı. Burada şarkı söylendiği sırada, şarkıyı söyleyene «kuşta! kuşta!» diye bağırarak takdir ve teşvik ederlerdi.

Kâseyi dibine kadar içmeği yasak eden diğer kâide ve âdetleri kaydedelim: Usûle göre, sâkiye tekrar doldurması için verilen kâsenin dibinde biraz rakı kalmalıydı. Bu kâideyi ihmâl edenler hasislikle itham edilirdi. Hatırı sayılır erkek misafirlerden biri kendisine sunulan ilk fincanı, rakıyı imbikten geçiren ev sahibesine, «kazan askan kijige» (kelimesi kelimesine, kazan asan kişiye) sözleriyle takdim ettiği takdirde, bu nezakete karşı, evin sâhibesi ve orada mevcut kadınların hemen hemen hepsi bu erkeğe kendi kadehinden ikrâm ederdi. Rakıyı içerken dikkatsizlikle yerlere dökmek veya üstünü kirlletmek, yahut ortada dolaşan kâseyi uzun zaman elde tutmak yakışıksız sayılırdı.

Toplantıda bulunanlar bu kâide ve usûllere harfiyen riâyet ederler ve ancak nâdiren, çok sarhoş olanlar bu kaideleri bozarlardı. Şahsî müşahedelerimize göre, yalnız çok zengin beyler eski millî törenlerde bâzı hatâlar yapmakta kendilerinde bir nevi hak görürlerdi. Meselâ, bey, veya zaysanın rakıyı dibine kadar içtiği veya kâseyi uzun zaman elinden bırakmadığı görülürdü. Bey, kimseye ikrâm etmeden kâseyi elinde tutar ve uzun konuşmalar yapardı; bununla da topluluğun rakı içme seyrini yavaşlatmış olurdu. Kendisine bir derece tâbî olan orta hâlli altaylılar arasında bulunan bey ve zaysan, tabiatile herkesin hürmet ve dikkatini çekerdi; kadeh, birinin önüne geldikçe onu bu zengin ve parlak şahsa takdim etmeyi vazife bilirdi. Böylece bu ikrâm ve ihtirâm, beyin kısa zamanda sarhoş olup yığılması ile neticelenirdi. Meclisteki-

⁵ Telengitlerde ikrâm eden şöyle derdi: «Menin ülümdi için salzin» (payımı siz için).

⁶ Şamanist Altay'larda erkekler başlarının tepesindeki saçını örürler, kalan kısmını da çok kısa keserlerdi. Saç örme âdeti 1930'a kadar sürmüştür.

⁷ Güney Altay'larda misafir kabûl ederken kadınlar, saç örgülerini, iki ucu birbirine bağlı olarak, arkalarından alıp göğüsleri üzerine koyarlardı.

ler memnuniyetle yine rakı içmeğe devam ederdi. Fakat sarhoş olup sızan şahıs, yine sırası geldikçe, payını alması için, arkadaşları tarafından ayıltılırdı. Güney Altay'larda rakı içme âdetlerini hâvi mevcut müşâhedelerimiz bunlardan ibarettir.

Anlattığımız törenle, eski halk kımız içme âdetlerinin rakıya tatbik edilmiş olduğu kanaatine varıyoruz. Bu neticeyi Tang hanedanına ait Çin vekayi'nâmesinde, 552'de, Altay'larda yaşayan eski türklere dâir verilen mâlûmattan çıkarıyoruz. Bu vekayi'nâmeye göre kımız, aynı zamanda sarhoş eden bir içkidir. Kımız içilirken, altaylılar şarkı söyleyerek karşı karşıya, yüzyüze dururlar⁸. Şu hâlde, türkçe konuşan altaylılar, dahâ VII. yüzyılda kımız içer ve çağdaş altaylıların rakıyı törenle, beraberce içtikleri gibi, onlar da aynen birbirine ikrâm ederlerdi. Anlaşılan, ortaçağın başlarında kımız içerken riâyet edilen çok eski âdet ve usûllerin hepsi altaylılarda çağdaş rakı içme töreninde muhâfaza edilmiştir. Çağdaş altaylıların yukarıdan beri anlatılan rakı içme törenine âit usûl ve âdâbın - vekayi'nâmede bahsedilmekle beraber - aynı derecede eski olduğunu düşünmek mümkündür. Tavsif edilmiş çağdaş rakı töreninde görülen ve müsâvâtı temin eden, dâvetli dâiresini dolaşan müşterek kadehle geciken bir kimseye rakılarından pay ayrılması ve hazır bulunanların cinsiyete göre sol ve sağa ayrılmaları gibi çok eski hususiyetlerinin bulunması bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir. Anlaşılan, daha ortaçağda altaylılarda rakı yerine kımız vardı; zira aslında XV-XVIII. yüzyıllarda meydana gelen Güney altaylıların kahramanlık destanı, ziyafetlerde olduğu gibi, han, bahadır ve alelâde insanların âile hayatlarında, rakının kımıza üstünlüğünü göstermektedir. Aynı şekilde, kımızın yerini sütlü votka değil de, darıdan yapılan içkinin (boza) tutması, yerleşik bir hayata ve ziraî kültüre göçebe özbeklerin büyük ekseriyetinin intibak ettiği, XVII. yüzyıldan sonra vâki' olmuştur:

Altaylıların rakıyı, kımıza tercih etmelerindeki hakiki sebepleri göstermekte epey zorluk çekiyoruz. Sütünden kımız yapılmıyan, fakat rakının hazırlanmasına daha elverişti, fazla miktarda süt veren, büyük baş hayvanların, büyük mikyasta yetiştirilmesi bunu bir dereceye kadar izah edebilir. Böyle olmakla be-

⁸ İakinf, *Sobraniye svedniy o narodah, obitavşih ve Sredney Azii*, I, s. 271.

ber, bir çok Asya göçebelerinde rakının, kımızın yerini tedrici surette aldığı da bir hakikattir. Rakının icadı Asya'da daha çok Türk ve Moğol göçebelerine âiddir. Fakat bu fikrin, Asya göçebelerine araplardan gelmiş olması muhtemeldir, zîra içkinin adı bunu göstermektedir. Türkçe ve moğolcada olan *arakı*, Doğu ve Batı dillerinin bir çoğunda, arapçadaki tebahhur, hurma hulâsası mânalarına gelen *arak*'tan (عرق) gelmektedir⁹. Demek ki göçebeler rakıyı, ekşi sütü imbikten geçirmek suretiyle yapma usulünü, aynı teknik ile hurmadan şarap yapan araplardan öğrenmişlerdi. Moğol ve Türk göçebelerinin, ekşi süttten buharlaştırma usulü ile yaptıkları içkiye arapça ad vermelerini ancak bu şekilde izah etmek mümkündür. Bu durum, Asya göçebelerinin Arap dünyası ile çok eski münâsebetler kurdukları devirde, yâni Türk hakanlığı zamanında ve daha sonra, Cengiz imperatorluğunun kuruluşundan evvel, onlarda rakının görüldüğü tarihi tesbite kâfi gelmemektedir. Kımızın yanında süttten şarap yapılmasının, XIII. yüzyılın ilk yarısında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de görüldüğü artık malûmdur. Filhakîka Türk ve Moğol kabilelerinin sıkı kültür temasları ve Cengiz Han'ın hâkimiyetinde Moğol devletinin kuruluşu esnâsında rakı, sarhoş edici bir içki olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁰. Şu hâlde, rakının göçebelerde kımızdan sonra kullanıldığına şüphe yoktur. Meclislerde kımız içme kâidelerinin Güney altaylılarda rakının müşterek içilmesi törenlerinde tatbiki bu hükmü daha çok gerçekleştirmektedir.

Bununla beraber, çağdaş Güney altaylılar ve XVII. yüzyılda özbeklerde (sarayda), asrımızın yirminci senelerinde yarı göçebe özbeklerde kımız, rakı ve bozanın içme kâidelerinin esas noktalarında birbirine çok benzemekte olduğunu kabûl etmemiz gerekiyor: birinci kâse en çok hatırı sayılır veya mevki' bakımından en yüksek olan kimseye takdim edilirdi. O şahıs, önce yalnız tadına bakar ve başka birisine verirdi. Belki de farsça yazmadaki, Özbek hânı tarafından kabûl edilen emîr, «Hân kâsesini değiştirmeğe mecburdu» ifâdesini, V. Barthold'un hususî bir hâşiyesinde:

⁹ B. Ya. Vladimirtsov, *Arabskiye slova v mongolskom*, «Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom muzee ANSSR», I, L. 1930, s. 75.

¹⁰ Bilindiği gibi kımız, Asya'da çok eski göçebeler tarafından, Herodot zamanından beri yapılmakta idi.

«Herhâlde hâna mahsus kadehlerden sâkiye vermek üzere kendisine takdîm edilen kadehin değiştirilmesi içindir» şeklindeki izâhı, hakikaten Güney altaylılardaki içki törenlerinde hâlâ bunu görmek mümkün olduğuna bir işârettir. Bu cümlelerin mânâsı, altaylıların âdetlerine dikkat edilirse daha iyi anlaşılır. Hânın kadehini sunmakla şeref verdiği emîr, hükümdar kadehine hürmetle dokunup, hâna iâde ettikten sonra, onun yeni teklifi karşısında içmelidir. Bu yüzden altaylılarda karşılıklı kadeh değiştirme usûlünün mevcudiyeti «hükümdarın kadehini değiştirmesi» cümlesi ile ifâde ediliyor. Daha sonra anlatılan bütün âdetlerde, ya hakîkî veya sembolik sağ ve sol tarafın mümessilleri bulunmaktadır. Güney altaylılarda, çok eskiden meclise iştirâk edenlerin cinsiyetine göre sağ ve sola taksimi âdetini muhâfaza eden, müşterek rakı içme töreninde bütün bu hususlar sembolik değil de, daha saf ve iptidai hâli ile zamanımıza kadar gelmiştir. Şu hâlde, özbeklerdeki boza içme âdeti, M. F. Gavrilov'un anlattığı gibi, saray âdetlerinin halk tabakasına geçmesiyle değil, XVII. yüzyılda özbek hanlarının sarayında kırmızı içme merasimindeki gibi, değişmiş olmakla beraber, Türk göçebelerinin müşterek kırmızı içme âdetinin eski halk geleneklerini muhafazası suretinde izah edilebilir. İlk kadehde şamanist altaylılarda ve müslüman özbeklerde muhafaza edilmiş olan çok eski, ateşe serpmeye âdeti yerine, ilk boza kâsesi önünde iyilik temenni eden *Allayar bolsın sanga* (Allah yardımcın olsun) formülünün kısaltılmış şekli *Allayar* demek âdet oldu. İçki meclisindekiler birbirine ikramda bulunurken, hâlâ altaylılara mahsus olan şarkı söylemek usûlü yerine, çağdaş yarı göçebe özbeklerde bozaya âit şiirler (gazeller) söylemek âdet oldu.

Kırmızının mecliste taksimi ile alakalı, aynı eski step âdetini Özbek hânlarının kırmızı içme töreninde görmek mümkündür. Yalnız bu eski step âdeti karışmış ve sarayın ihtişam ve ağırlığını almış, fakat Güney altaylılarda bu âdete âit, kaynaklardan meydana çıkarttığımız halk geleneğinin asıl hususiyetlerini muhafaza etmiştir. Böylece XVII. yüzyılda özbeklerde saraydaki kırmızı içme merasiminin tedkiki neticesinde, halkın saray âdetlerini benimsemiş olduklarını görmek imkânsızdır. Bilâkis bu saray merâsiminin, göçebelerin çok eski halk geleneğine dayanarak izâhını yapmak mümkündür.

Bu sebeple şöyle bir suâl ortaya çıkıyor: Hiç olmazsa son yüzyılda kültür bağlarından mahrum, çağdaş özbekler ve altaylılar gibi birbirinden uzak olan milletlerin müşterek kımız içme âdetlerinin birbirine benzemesi nereden ileri geliyor? Bu kadar açık bir benzerlik, bu kabile ve milletlerin mâzide maddî ve kültürel temasları, müşterek tarih ve menşeleriyle izah edilebilir. Asya'da, Aral ve Hazer steplerindeki devletlerde türkçe konuşan Kıpçak kabilelerinin hâkimiyeti esnâsında ve Cuci ulusunun teşekkülü ve dağılması sırasında, yâni X-XIV. yüzyıllarda bu temaslar hakikaten olmuştur. Bu devirdeki kalabalık Türk göçebe kabileleri, gösterilen geniş sahada, aralarındaki münâsebatten başka moğolca konuşan göçebelerle de temasta idiler; türkçeyi muhâfaza ederek, moğolcanın şiddetli tesiri altında Türk menşelerini devam ettiriyorlardı. Cuci ulusunun veya Altın Ordu'nun dağılışında meydana çıkmış olan ve türkçe konuşan Kıpçak kabileleri pek az öncelere kadar göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan çağdaş özbeklerin bir kısmı ve sonra kazaklar ile Güney altaylılar v. b. teşekkül eden Türk kabile ve halklarının, etnik temeli olduğu mâlumdur. Bu durum, Altay, Özbek, Kazak, Nogay ve türkçe konuşan diğer kabile ve halkların¹¹, destanlarının müşterek oluşunun izâhı sırasında dikkatimizi çekiyor.

Yukarıda özbeklerin ve altaylıların müşterek kımız, rakı ve boza içme âdetleri ile alâkalı karşılıklı benzerlikleri göstermek üzere burada bu hususu hatırlatmalıyız.

Zikredilen zamanda, bu step âdetinin kımıza tatbikiyle yayılmış olduğu pek şüphe götürmez ve ancak daha sonraları, zikredilen Türk kabile ve milletlerinde, sonraki ve münferit hayatlarının seyriinde, herhangi bir sebeble kımız içme yerine, başka içki hazırlanmış ve içilmişti. O zaman bunların müşterek kullanılması, ayrı kabile ve milletlerde hakikî veya sembolik şekilde asıl hususiyetlerini uzun zaman muhâfaza ettiği hâlde, yavaş yavaş teferruatta değişiyordu.

Maalesef, diğer Türk kabile ve milletlerinde bu mesele, mâlûm olduğu üzere, bir kimse tarafından araştırılmamıştır. Bu müşterek içki âdetinin câri olması gereken zümrelerde - meselâ Kazak

¹¹ *Geroičeskiy epos u altaytsev* (Altaylarda kahramanlık destanı «Sovetskaya Etnografiya», 1949, nr. 1.

ve Kırgızlar'da - bu âdet hakkında bir vesika bulunmamıştır. Kırmızın step içme âdetinin ortaçağ moğollarında yayılmış olması mümkündür. Farsça yazmanın müellifi, Özbek hânlarının merâsimini anlatırken bunu moğolların herzamanki âdetlerine (yas ve yusun'a) istinâd ettirmektedir.

Ortaçağda olduğu gibi, eskiden de Türk göçebeleri ile Moğol göçebeleri arasında sıkı kültür münâsebetlerinin bulunduğu şüphesizdir. Bu münâsebet maddî ve mânevî kültürlerin çeşidli cebhelerinde kendini gösteriyordu. (gıda, giyim, ev, kahramanlık destanı v. s.). İçkilerin taksim edildiği gibi, gıda maddelerinin taksimi usûllerine bağlı mes'eleleri de gözönünde bulundurursak, - meselâ muhtelif erkek ve kadın gruplarına âit koyun etinin muayyen kısımlara taksiminde bu usûllerin aynısını görmek mümkündür - bu usûller, en ince teferruatına kadar, çok eski Moğol, Kazak ve Altaylılardakilere¹² çok benziyor. Bu benzerlik bir tesâdüf eseri telâkkî edilemez.

Bütün söylenenleri bir neticeye bağlamak için, altaylılar ve özbeklerde anlatılan kırmız, rakı ve bozanın içilmesindeki âdetin aynı esas üzerine kurulduğunu ve eskiden beri kültür ve âdetleri müşterek olan bu kabile ve milletlerin hayatlarının müşterek tarihî devirlerinde müşterek hususiyetler kazandığını söyleyebiliriz. Fakat, bütün bunlar, bu âdetin meydana gelme sebebini ve zamanını göstermemektedir. Maamafih, Çin'de Tang hânedanlığının vekayi'nâmesinden, VII. yüzyılda türkçe konuşan Altay göçebelerinde bu âdetin mevcudiyetini tesbit etmek mümkün olmakla beraber, meydana gelme tarihini kestirmek imkânsızdır. Herodot'da bahsedilen göçebelerin içkisi olan kırmızı, Attilâ'nın sarayında Hunların kullandıklarını biliyoruz; fakat bunun içilmesine dâir muayyen kâidelerin olup olmadığını söyleyemiyoruz.

Bu âdetin hangi sebeble meydana geldiği ve şekli mes'elelerine gelince iş değişir. Bu hususta muayyen izahat verebiliyoruz; zîra bu mes'elenin halledilmesine yarayan malzeme bundan önce anlattığımız kısımda mevcuttur. Bize göre, kırmızın çok eski zamanlarda, müşterek içilmesi âdeti, müşterek yaşayışın icâbı ola-

¹² N. İ. İlminskiy, *Drevniy obiçay raspredeleniya kuskov myasa, sohranişihnya u kirgziöv*, «Izvestiya Arheologičeskogo obşçestva» II, 1861; G. Gombayev: *Primeçaniye na pismo N. İ. İlminskogo k P. S. Savelyevu*. (aynı mecmuada).

rak, evvelâ kabile, daha sonra büyük âile olan göçebe birliğinin bütün ferdleri için, belki umûmî kapta hazırlanan ve göçebe cemiyetin ferdleri arasında taksimin bir şeklidir. Bu âdetin esas unsuru, müşterek kımızı hâvi ve herkesi sıra ile devreden kâseyi, müsavî taksim şeklinde izah ettikten sonra, tam ve doğru olarak anlaşılıyor. Göçebelerde kımızın müşterek hazırlanmasından şüphe etmek yersizdir. Bilâkis zamanımıza âit etnografik malzeme bunu sarîh bir şekilde göstermektedir. S. M. Abramzon'un 1948'de Kırgızlar ülkesinde yapmış olduğu etnografik seyahat esnasındaki kayıtlarına göre, bunlarda, birlikte göç eden akraba grubu iyi geçindiği takdirde, kımızı, kısarak sütünü taşıdıkları bir kulübede yaparlardı. Kımız hazırlandıktan sonra, sabahleyin bütün akrabalar *Kelgele, kımız içkele* (kımızı içmeğe gelin) sözleriyle kulübeye dâvet edilerek birikte kımızı içerlerdi¹⁸. Abramzon, kırgızlarda müşterek kımız içme usûl ve âdetlerini incelememiş, yalnız, arzû edenlerin o gün istedikleri saatte kulübeye girip kımızı içebildiklerini kaydetmiştir.

Demek ki, bu step âdeti, göçebelerin iptidâî cemaat yaşayışı esnasındaki şartların neticesidir. Zîra kımızın yapıldığı maddeler ve yapılışı müşterektir. Anlaşılan yalnız kımız değil, et dahi müşterek yenirdi. Akrabalar kımızı müşterek emek ile, müşterek süten hazırlarlar ve müsavî olarak paylaşarak birlikte içerlerdi. Yalnız taksim edilirken yaşça büyüklük, saygı durumu, cinsiyet v.s. göz önünde tutulurdu. Tarafımızdan bulunan ve yukarıda kaydettiğimiz hususların, bu âdetin bâzı noktalarında da akislerini görmekteyiz.

Böylece, altaylılar ve özbeklerde kımız, boza ve rakı içme âdetlerinin tedkiki, onların kültür tarihinin çerçevesini aşan muayyen neticeler verdiği gibi; bizi, haklarında çok az bilgimiz olan göçebelerin, çok eskiden hâkimiyet süren iptidâî cemaat hayatlarına kadar götürmektedir. Çağdaş göçebelerin iptidâî-cemaat devirlerinin unutulmuş bulunması ve bilhassa kaynakların yokluğu sebebiyle bu mevzuu lâyikiyle tedkik etmek, bugünkü araştırmalar için güçtür. Bu konuda; tarihin derinliklerini gösterebilen, hâdiselerin kronolojisini yapmağa yarayan etnik mensûbiyet ve münasebeti gösteren diğer malzeme ile birlikte etnografik malzeme,

¹⁸ Moltay Baykoznov tarafından anlatılmıştır.

daha çok kıymet ifade eder. Göçebelerde çok eski bir âdet olan etin taksiminin tahlili ve tedkiki de, ibtidaî-cemaat yaşayış tarihinde çok az bilinen hususların aydınlanması hususunda şüphesiz kıymetli neticeler verecektir. Fakat bu mes'ele de ayrı bir makale konusudur.

Çeviren: *Rasime Uygun*